

Тетяна Яцечко

(м. Луцьк)

**ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ЕПОХИ В КОЛЕКЦІЯХ МУЗЕЮ
АРХЕОЛОГІЇ ВОЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

В 2011 року виповнилось 360 років з початку героїчної і драматичної битви селянсько-козацьких військ Богдана Хмельницького проти польської шляхти на Берестецькому полі. Основними віхами національно-визвольної війни українського народу стали битви під Пилявцями, Жовтими Водами, Зборовом, Берестечком, Батогом. Саме вони принесли козацькому гетьману Богдану славу “спасителя та визволителя” українського люду від іноземних поневолювачів, у випадку Берестечка - поляків. Правда не усі битви під його проводом носили переможний характер. Прикро, що невдалою була і битва під Берестечком, яка відбулась в червні 1651 року [7, 20]. Кожного разу при згадці про славетне Берестечко нашу пам'ять огортає смуток і печаль від тієї жертви, яку принесли задля своєї України 300 незламних козацьких звитяжців.

Безумовним є те, що Берестецька битва була однією з болісних трагедій всього українського народу, який стікав кров'ю в складній, тривалій боротьбі за волю та православну віру. Потрібно не забувати, що козаки боролись за нашу незалежність, тому зараз нашим обов'язком, як нащадків славного козацького роду, є з'ясування, збереження і вивчення їх історії та усіх пам'яток пов'язаних з козацькою добою на Волині, та в цілому на Україні [3, 173].

Однією із найвагоміших категорій джерел для з'ясування багатьох проблем козацької доби є речові джерела, здобуті в процесі археологічних розкопок чи розвідок впродовж понад ста років. Археологічні пам'ятки українського козацтва поділяються на рештки матеріальної та духовної культури, що збереглися в Україні та деяких суміжних територіях від епохи буремної діяльності українських козаків і всього українського народу XVI-XVII ст.

Важливе місце у матеріальній культурі козацької доби відіграють так звані рухомі пам'ятки. Які характеризуються на фоні інших проявів культури своєю своєрідністю та самобутністю. Відомо, що переважна більшість рухомих археологічних пам'яток козацької доби на даний момент, ось уже довгий час зберігається в музеях України та поза її межами. Походження пам'яток даного періоду, в своїй основі має випадковий характер. Правда позитивним є те, що за останній час розпочалися більш-менш регулярні науково поставлені розкопки важливих археологічних об'єктів. Значно зростає і сама важливість матеріалів з археологічних розкопок, з огляду на те, що вони, як правило, досить добре датуються, у тому числі з точністю до одного року [1, 4-5].

Не є винятком у збереженні і комплектуванні пам'яток козацької доби і музей археології ВНУ імені Лесі Українки. Тому матеріали козащини знайшли там своє відображення. Музей археології був створений, з метою підвищення знань студентів – істориків і ознайомлення їх з давнім минулим Волині, на історичному факультеті Луцького пединституту 9 березня 1977 року. Основою експозицій музею став різноманітний археологічний матеріал, знайдений в процесі розкопок під час практики студентів-першокурсників [5, 10-11]. До того ж комплектування фондів музею відбувалося і завдяки передачі різноманітних матеріалів вчителями, учнями шкіл Волинської області [4, 249-250].

На даний момент основу музею складає 13 експозицій, присвячених археології Волині різних періодів, починаючи від кам'яного віку і до нового часу на Волині. Козацький період представлений в музеї виробами з кераміки та металу. Матеріали козацького часу знаходяться у двох експозицій під назвами “Старий Луцьк” та “Матеріали давньоруського та середньовічного часу.” На жаль, згадані експозиції досить погано забезпечені археологічним матеріалом, який був знайдений в таких містах як Луцьк та Берестечко.

Серед предметів козацького побуту найбільше місця у музеї займають козацькі люльки, які через призму часу збереглися найкраще. Саме поширення тютюну та звичай паління вказують на тогочасні напрямки та інтенсивність

торгових шляхів і економічних зв'язків, відбивало рівень спеціалізації. Найчастіше керамічні люльки знаходили на місцях битв, укріплених пунктів, поселень XVII – XVIII ст., у культурних шарах Запорізьких Січей, великих і малих міст цього часу (на нашому прикладі Луцьк і Берестечко). Люльки з археологічних пам'яток XVII – XVIII ст. є своєрідним індикатором тенденцій, які відбувалися на цих землях, а також матеріалом, завдяки якому швидко можна встановити час пам'ятки [1, 78].

Виготовлення люльок проходило за допомогою двох симетричних матриць. Спершу вони заповнювались глиною і з'єднувалися між собою. Таким чином формувалася об'ємний виріб. Потім, завдяки спеціальним інструментам видалялася зайва глина, робилися внутрішні порожнини відростка і чашечки люльки та отвір між ними. В більшості випадків орнамент наносився таким способом, що ніби відштамповувався за допомогою матриць. Наступною дією було те, що за допомогою зубчастого коліщатка, штампа або прорізаних ліній наносився малюнок. Малюнок мав різний характер, в залежності від фантазії майстра. В Україні поява люльок взаємопов'язана з появою відомостей про тютюну, а вони належать до середини XVII ст. Добре датовані люльки цього часу відомі з розкопок на місці, де відбувалася битва під Берестечком. В музеї археології ВНУ ім. Лесі Українки основну групу люльок становлять ті, які порівняно є невеликі за своїми розміром, тобто (до 5 см).

В музеї показані багато різновидів люльки з розширеною округлою нижньою частиною чашечки і майже циліндричною верхньою частиною. Найчастіше верхня частина має менший діаметр, ніж нижня. Люльки цієї групи мають пуп'янокоподібний характер. Орнамент виготовлений так, що нагадує пелюстки. Вважається, що люльки цієї групи дуже подібні до кримських і турецьких, які дослідники відносять до так званого “східного” типу [1, 80]. До цього ж типу належить експонат № 638, знайдений в Луцьку. Якщо говорити з якого з якого матеріалу виготовлені люльки, то з-під Берестечка в музеї представлені в основному виготовлені з глини. За своєю формою вони складаються з циліндричної чашечки для тютюну, яка плавним поворотом

нижньої частини переходить у коротку загнуту догори основу чубука. Прикрашені люльки даного типу вертикальними канелюрами. До цієї групи відносимо якраз експонати під № 776, 796, 797.

Варто зазначити, що в експозиції музею “Матеріали давньоруського та середньовічного періодів” представлені люльки пізнішого періоду козаччини, а саме - XVIII ст. Якщо порівнювати їх з попереднім видом, то характерною особливістю нових було те, що тепер люльки збільшились за своїми розмірами на 2-3 см. Тобто, якщо раніше вони в середньому були (5 см), то у XVIII ст. (7 і більше см). Дослідники вважають, що така зміна в першу чергу ймовірно була пов’язана із зниженням у цей період цін на тютюн, який тепер козак уже не так економив як раніше. Важливою зміною є і те, що у вище згадуваному періоді, тобто у XVIII ст. при виготовленні люльок використовували різні декоративні прийоми. Тепер широко застосовувались кольорові поливи та елементи рослинного орнаменту. Наприклад, у нашому музеї зберігаються також різнокольорові двох видів пуп’янокоподібні люльки. До першого виду належать, виготовлені із червоної глини, лощені люльки № 561, 564. В більшості випадків саме на люльках цього типу часто ставили клеймо, яке мало імітувати напис арабським письмом. Другий вид пуп’янокоподібних люльок має у своїй формі видовжені пропорції верхньої частини чашечки. Закономірним є і те, що всі люльки цієї групи в більшості випадків покриті зеленою експонати № 565, 556 та жовтою № 562 поливою різних відтінків.

Не заперечуючи важливу роль предметів побуту у козаків, потрібно все ж таки сказати, що основну відігравала зброя. Саме тому кожен козак повинен був обходитися з нею так шанобливо, до того ж старався її всіляко оздобити, одним словом ніби задобрити. Відомим фактом є і те, що у козаків не простежувалось одноманітного озброєння. Найчастіше вони використовували трофейну зброю, а вона за своїм походженням була татарською, турецькою та польською. Були випадки, але дуже рідкісні, що вона могла мати західноєвропейське, московське, кавказьке або навіть ірландське походження. Напевно, це залежало від самого козака, куди він ходив у походи. На Україні

зброю продукували й місцеві ремісники: мечники, шабельники, лучники, стільники, пушкарі тощо.

Поява українського козацтва припадає на час, коли на зміну досі вживаним в європейських арміях мечам, пристосованим в основному до удару, під впливом Сходу, зокрема Туреччини, набуває поширення шабля, яка поєднувала в собі як рублячі, так і різальні функції. Шабля була значно легшою від меча, тому швидко прижилася серед козаків за свою зручність у використанні. В музеї археології в експозиції „Старий Луцьк” теж представлена козацька шабля, яка несе в собі охоронні функції - експонат № 540. Вона, як і більшість експонатів козацького часу була знайдена біля міста Берестечка у 80-х роках. До речі, варто зазначити, що подібні шаблі були виявлені під час археологічних розкопок, які здійснювались під керівництвом І.Свешнікова у 1971 р. якраз біля Берестечка [6, с.46]. В більшості випадків довжина клинка шаблі завжди залежала від зросту її власника, і тому могла коливатись від 77 до 94 см. Шабля з музею є частково пошкоджена, і тому її довжина на теперішній час дорівнює всього 67 см. Хоча зрозумілим є те, що раніше вона мала більшу довжину і набагато кращий вигляд. Шкіряна піхва до шаблі на жаль не збереглася до нашого часу.

Починаючи уже з XIV ст. На Україні поступово входила в ужиток вогнепальна зброя. На початку це була артилерія (фортечна і польова), значно пізніше – ручна вогнепальна зброя. На озброєнні у козацького війська були: рушниці, які називалися по різному, залежно від технічного розвитку і калібру – пищаль, самопал, мушкет, яничара, фузія тощо; пістолі й пістолети [2, с.184-185]. Друга половина XVI– XVII ст. – це якраз період інтенсивного розвитку ручної вогнепальної зброї. Тому варто зауважити, що в експозиції музею археології ВДУ вогнепальна зброя представлена пістолетом № 547, який в козацькому війську називався по іншому, а саме - пістоля. Відомо, що цей вид зброї свого найбільшого поширення набуває в період XVII ст. Виявляється це було перш за все пов'язано з розвитком у козаків кінноти. Пістоля частково пошкоджена. Можна сказати, що від неї зберігся лише її каркас.

Отже, в результаті огляду основних експонатів доби козацького часу у фондах музею археології ВНУ імені Лесі Українки, можна зробити висновок, що, на жаль, матеріалу даного періоду у музеї є не достатньо для повноцінного висвітлення історії козаків. Тому в експозиції значне місце займають малюнки, репродукції, карти, фотографії, які частково, але не повністю компенсують брак матеріалу. Зараз працівниками музею і кафедри розробляється план по створенню окремої експозиції, яка буде мати назва „Археологія Волині козацького часу”. В перспективі дана експозиція могла б поповнитись матеріалами з археологічних розкопок, які б проводились на території міста Луцька. На жаль, в даний момент вони призупинені. Тому основне джерело надходження експонатів – студенти, які приносять матеріал, який вони виявляють під час господарських робіт по своїх місцях проживання.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI- XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М. Титова, І.К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 333 с.
2. Гайдай Л.І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини).- Луцьк: Вежа ВДУ, 2000. – 436с. [1, с.80].
3. Гуртовий Г.О. Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 352с.
4. Кучинко М.М., Шкоропад В.В. Пам'ятки археологічного музею Луцького педінституту ім. Лесі Українки // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства 19 – 21 жовтня 1982 р. м. Вінниця (Тези доповідей). – К., 1988. – 361с.
5. Луцький педагогічний інститут ім. Лесі Українки (Нарис історії). – Львів: Світ, 1992. – 88с.
6. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П., Сидор О., Ошукевич О., Ковальчук О., Баран В. Національний пантеон “Козацькі могили.”: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2003. – 544 с.

7. Толочко П. Під містечком Берестечком // Пам'ятки України № 3, К.-1990, С.22.